

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Ramilə Məhram qızı Orucova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının

A V T O R E F E R A T I

Naxçıvan – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Müasir Azərbaycan dili” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Mahirə Nağı qızı Hüseynova

Rəsmi opponətlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zülfüyyə Hüseyn qızı İsmayıl

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət
göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru,
professor
Akif Kazım oğlu İmanlı

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri müxtəlif cəhətli və çoxaspektlidir. İndiyədək bu mövzu dərinlən və hərtərəfli tədqiq edilməmişdir. Bədii mətnlərdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin, funksional cümlə tiplərinin, mücərrəd semantikasının, eləcə də qoşmaların mənə çalarlarının, bağlayıcıların mətn strukturundakı rolunun, ədatların mənə qüvvətləndirici aspektlərinin və onların kommunikativ, praqmatik keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması və s. bu mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Bu istiqamətlərdə araşdırma apararaq lazımi elmi nəticələr əldə etmək çağdaş Azərbaycan mətnşünaslığının ən ümdə vəzifələrindəndir. Folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələri ümumilikdə və ya hər biri ayrı-ayrılıqda müəyyən bir kateqoriyanın reallaşmasına xidmət edir. Məlum məsələdir ki, sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsində, mətnin qurulmasında, müxtəlif qrammatik mənalardan ifadəsində köməkçi nitq hissələrinin rolu əvəzsizdir və mətni bu vasitələrsiz təsəvvür etmək çətindir. Əslində folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələri vasitəsilə yaradılan intensivlik, kommunikativlik, praqmatiklik, emosionallıq, ekspressivlik, omonimlik və sinonimliyin, kəmiyyət kateqoriyalarının qrammatik semantikasının, struktur-semantik cümlə tiplərinin hərtərəfli tədqiqi bu mövzunun aktuallığını müəyyənləşdirir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin mənə postulatlarının tədqiqi, predmetini dissertasiya işində qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün aparılan şəxəli tədqiqat və təhlillər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətlərini semiotik aspektdə araşdırmaqdır. Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin mətnyaradıcı funksiyasını araşdırmaq;

- folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasının təsvirini vermək;

- folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional semantikasını müəyyənləşdirmək;
- köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyini və onların nominativ-üslubi xarakteristikasını şərh etmək;
- köməkçi nitq hissələrindən ibarət funksional omonimlərin poetiklikdəki rolunu tədqiq etmək;
- folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik aspektlərini aydınlaşdırmaq;
- köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji təhlilini vermək;
- kəmiyyətin funksional-semantik kateqoriya kimi müəyyən cəhətlərini izləmək;
- folklor mətnlərinin qrammatik semantikasında köməkçi nitq hissələrinin rolunu şərh etmək;
- qoşmaların məna çalarlarını müəyyənləşdirmək;
- folklor mətnlərinin struktur-semantikasında köməkçi nitq hissələrinin rolunu şərh etmək, cümlə tiplərini meydana çıxarmaq;
- folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin intensivlik dərəcələrini aşkara çıxarmaq;
- folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin kommunikativlik aspektlərini aşkar etmək;
- mətnlərdə köməkçi nitq hissələrinin praqmatik potensialını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları və mənbələri. Dissertasiya yazılarkən morfologiya və bədii üslub haqqında olan araşdırmalar əsas götürülmüş, müqayisəli – tipoloji, linqvistik təsvir metodlarından, türkologiya, Azərbaycan dilçiliyi və yeri gəldikcə rus dilçiliyinin materiallarından və internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar: Müdafiəyə dissertasiya işinin aşağıdakı əsas müddəaları təqdim edilir:

- Azərbaycan folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələri sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşları ilə çıxış edərək mətnyaradıcı faktor kimi özünü təzahür etdirir.
- Xalq ədəbiyyatı nümunələrində işlədilmiş qoşma, bağlayıcı və ədatlar kəmiyyət çalarlıqları, intensivlik dərəcələri, praqmatik potensialı, kommunikativ imkanları, emosionallıq və ekspressivlik keyfiyyətləri ilə funksional-semantik xüsusiyyətlər kəsb edir.

- Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin omonim və sinonim variantları, qrammatik formalaşma imkanları ilə struktur-semantik cümlə modelləri daxilində funksional-semantik xüsusiyyətləri nümayiş etdirə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri bu dissertasiyada hərtərəfli öyrənilmiş, onların quruluşu, sinonimliyi, omonimliyi, mətnyaradıcı xüsusiyyətləri, funksional tipləri, semantik aspektləri, kommunikativliyi, praqmatik potensialı və s. araşdırılmışdır.

Tədqiqat işində folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri barədə deyilənlər mövcud elmi fikrin təkrarı olmayıb, müstəqil təhlil və düşüncə tərzinin məhsuludur. Təhlilə cəlb edilən materiallarda köməkçi nitq hissələrinin üstün və zəif mövqeyi, strukturu, şivə xüsusiyyətləri, formalaşma mərhələləri, mətnlərin qrammatik semantikasındakı imkanları, kontekst mühitində bu köməkçi sözlərin intensivliyi, praqmatikliyi, kommunikativliyi, emosionallıq və ekspressivliyi kompleks şəkildə, müqayisəli planda, ardıcıl surətdə təhlilə cəlb edilmişdir ki, bunlar da problemin qoyuluşu və həlli baxımından elmi yenilik hesab edilməlidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsi, linqvistik baxımdan bütün səviyyələrdə təhlil edilməsi, funksional-semantik aspektlərinin və üslubi sərhədlərinin və s. müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan dilçilik elminin bir sıra həmhüdəd məsələlərinin həllində olduqca əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın nəticələrindən Azərbaycan folklor dilinin tarixi, poetikası və morfologiyası ilə məşğul olanlar faydalana bilərlər. O cümlədən, tədqiqatın nəticələri dilimizin tarixi qrammatikası, mətnşünaslıq və digər sahələrlə məşğul olanlar üçün də maraqlı ola bilər. Eləcə də ali məktəblərdə tədris edilən “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”, “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası”, “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti”, “Üslubi morfologiya” və s. fənlərin bakalavr və magistr səviyyələrində öyrədilməsi zamanı bu əsərdən tədris materialı kimi də faydalanmaq mümkündür. Mətnin linqvistik təhlili üzrə əsərlərin yazılmasında da bu tədqiqat işinə istinad oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu və elmi rəhbər

Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şurasının 20 aprel 2017-ci il tarixli iclasında (protokol №4) və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Elmi Şurasının 31 may 2017-ci il tarixli iclasında (protokol №4) təsdiq olunmuşdur. Tədqiqatla bağlı 14 elmi məqalə, o cümlədən 2 konfrans materialı dərc edilmişdir. 2017-ci ildə “Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi konfransı”nda “Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin struktur- semantik funksionallığı” mövzusunda eləcə də 16-19 dekabr 2019-cu il tarixdə Xəzər Universitetinin təşkil etdiyi “Elmi tədqiqatlar və son tendensiyalar” mövzusunda V Beynəlxalq Avrasiya konqresində “Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin struktur və semantik xüsusiyyətləri” mövzusunda məruzə söylənilmişdir. Dissertasiya mövzusunə dair Ukrayna və Rusiyada məqalələr nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Müasir Azərbaycan dili” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə” və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” 6 səhifə (9748), I fəsil 34 səhifə (67430), II fəsil 49 səhifə (91982), III fəsil 57 səhifə (108990), “Nəticə” 2 səhifə (2786). Dissertasiyanın ümumi həcmi 284081 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Tədqiqat işinin I fəslə **“Köməkçi nitq hissələrinin folklor mətnlərinin formalaşmasında rolu, quruluş modelləri, şivə variantları, tarixi-etimoloji təhlili”** adlanır.

I paraqrafda “*Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi*” təhlil edilmişdir. Köməkçi nitq hissələri hər hansı bir mətnin komponentləri arasında zəngin funksional-semantik xüsusiyyətlər kəsb edir və onlar belə məqamlarda semantik faktor qismində çıxış edir. Azərbaycan dilçiliyində bəzi əsərləri çıxmaq şərtilə, köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri kimi ciddi bir problem uzun illər unudulmuş, araşdırmalardan kənarda qalmışdır. Ə.Dəmirçizadə köməkçi nitq hissələrinin üslubi funksiyalar yerinə yetirməsindən, mətn quruculuğundakı rolundan çox qısa şəkildə bəhs etmiş,¹ K.Əliyev köməkçi nitq hissələrinin mətnin komponentləri arasında bir sıra semantik incəlikləri yaratmağa xidmət etdiyini və onların bəzilərinin ayrı-ayrılıqda sinonimik cərgələrdə birləşdiyini şərh etmişdir².

Nəzərdən keçirdiyimiz elmi əsərlərin demək olar ki, əksəriyyətində təhlillər yazılı mətnlər əsasında yerinə yetirilmişdir. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi məsələsi hələ də Azərbaycan dilçiliyində həyata keçirilməsi gərəkli olan vəzifələrdən biri kimi qalmışdır.

I fəslin II paraqrafı “*Folklor mətnlərinin formalaşmasında köməkçi nitq hissələrinin rolu*” adlanır. Folklor mətnlərinin həm forma, həm də məzmun baxımından kamil bir səviyyədə verilməsində köməkçi nitq hissələri əvəzəlməz nitq vahidləridirlər və onlar mətnin həm daxili, həm də xarici cəhətlərini nizamlayır, mətni struktur-semantik baxımdan cəlbedici bir şəkə salır.

Poetik və ekspressiv morfolojiyanın, o sıradan folklor dili və üslubunun araşdırılması, folklor mətnlərinin formalaşmasında köməkçi nitq hissələrinin rolunun öyrənilməsi müasir linqvistikanın ən aktual sahələrindən biridir. Linqvistik poetika və bədii nitqin semantikasını ilə bağlı problemlərin mürəkkəbliyinə və çoxaspektliliyinə baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində bu problematika sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Folklor mətnlərində aktiv şəkildə işlənən və sintaktik bütövlərin formalaşmasında mühüm rola malik köməkçi nitq

¹ Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr. – 1962. – s. 271.

² Əliyev, K. Üslubiyyət və üslublar sistemi / K.Əliyev. – Bakı: Azərb EA nəşriyyəti, – 1985. – s. 84.

hissələrinin də mətnyaradıcı aspektlərinin müasir Azərbaycan dilçiliyində tədqiq edilməsi, fikrimizcə, iki cəhətdən olduqca əhəmiyyətlidir: 1) folklor mətnlərinin bir sistem olaraq struktur-semantik xarakteristikasının öyrənilməsi baxımından; 2) linqvistikanın bir çox zəruri məsələlərinin, poetik üslubiyyatın, kommunikativ, pragmatik, ekspressiv və dinamik sintaksisin, mətn problemlərinin həlli istiqamətində işlərin görülməsi baxımından. Təkcə struktur-semantik xüsusiyyətlər deyil, o cümlədən folklor mətnlərində əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin mətnyaradıcı funksiyasını, mücərrəd semantikasını, mənşəyi ilə bağlı məsələləri də araşdırmaq olduqca gərəkli və vacibdir.

Folklor yaradıcıları dilimizin estetik keyfiyyət imkanlarını dərinləndirən duymuş, köməkçi nitq hissələrini necə və harada işlətmək prinsiplərini gözəl bilmişlər. Bunun nəticəsidir ki, linqvistlər folklor örnəklərində köməkçi nitq hissələrinə “məna və mətn əlaqəsinin mühüm vasitəsi” kimi baxmış və daim bu keyfiyyətləri önə çəkmişlər. Həmin mətnlərin əsas mahiyyəti və ideyasının təzahüründə və arqumentləşdirilməsində, heç şübhəsiz ki, köməkçi nitq hissələri də həlledici, mühüm rola və funksiyaya malikdir. Mətnlərin arqumentləşdirilməsi məntiqi dəlil və təqdimetmənin bir üsuludur. Bu bir faktordur, mətnə xüsusi fikir yaradır. Ən başlıcası isə mətnin struktur-semantikasındakı effektiv təsir göstərir. Aşağıdakı folklor örnəklərində canlı danışmaq dilində intensiv şəkildə işlənən “üstə” qoşması ilə yaradılan effektiv semantik təsirə diqqət yetirək: *Araz üstə, buz üstə, Kabab yanar köz üstə, Qoy məni öldürsünlər, Bir alağöz qız üstə.*

III paragrafda “**Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin quruluş modelləri**” ndən bəhs edilir.

Azərbaycan dilçiliyində uzun illərdir ki, sintaksisin öyrənilməsində mühüm cəhət kimi struktur – semantik istiqamətə daha çox diqqət yetirilir və ənənəvi olaraq belə araşdırma prosesində köməkçi nitq hissələrinin quruluş xüsusiyyətlərindən və onların mətnin struktur-semantikasındakı rolundan da yan keçilmir.

Atalar sözlərində *kimi* bənzətmə və *ilə* birgəlik qoşmasının şəkildə işlənmiş forması (-nan, -nən) qoşulduğu sözlərlə birlikdə ardıcıl şəkildə işlənərək mətnin daxilində, struktur-semantikasındakı mövcud

olan ziddiyyətləri verməkdə təsirli bir vasitə kimi özünü göstərir. Məs.: *Ağacı düşmənin kimi buda, dostun kimi bəslə; Axşam bir dolça suynan yuyulan, səhər bir səhəng suynan yuyulmaz.*

Araşdırmalarımız göstərir ki, bayatı mətnlərində *kimi* bənzətmə qoşması, zərurilik bildirən *gərək* ədatı bəzən misrasonu mövqələrdə təkrar işlənərək mətnin təşkilində böyük rol oynayır. *Kimi* qoşması və *gərək* ədatı ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələri ilə əlaqələnərək mətnin daxilində çeviklik göstərir, onun struktur-semantik cəhətdən formalaşmasında mühüm morfoloji vasitə qismində çıxış edir, semantik münasibətləri konkretləşdirir, mətndəki misraları bir- birinə üzvi bir şəkildə bağlayır, bayatılardakı tematik bağlılığın xarakterini açır. Məs.: *Yağaram yağış kimi, Bitərəm qamış kimi. Səni könlüm isdiyir, Təzə çıxmış yemiş kimi; Arxalix abı gərəh, Yar-yarın babı gərəh. Yarı çirkin olanın, Dərya qədər tabı gərəh.*

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir sintaktik bütövdə quruluş baxımdan özünü müxtəlif formalarda göstərən köməkçi nitq hissələri cümlələri rəngarəng semantik şəkllə salır və ona görə də hər bir semantik məsələ hər şeydən əvvəl özünəməxsus struktur ilə bağlıdır. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrılıqda tərkib hissələri arasında müxtəlif quruluşdan olan köməkçi nitq hissələri də çıxış edir ki, onlar rəngarəng struktur-semantik cümlə tiplərinin yaranmasına xidmət göstərir.

Bağlayıcı yaratdığı sintaktik konstruksiyanın ayrıca elementi olmaqla bərabər özünün sadə, düzəltmə, mürəkkəb formaları ilə çıxış edir ki, bu da bağlayıcının qrammatik xassəsidir. Folklor mətnləri əsasında bağlayıcının quruluşu xüsusiyyətlərinin araşdırılması da olduqca vacib məsələlərdəndir.

Folklor mətnlərində əksini tapan ədatları struktur baxımdan da tədqiq etmək olar. Ədatların içərisindən xüsusi qruplar ayırmaq olar ki, onlar söz düzəltməkdə və ya forma düzəltməkdə iştirak edir. Ədatların hamısı bu bölgüyə daxil olmur, onların xeyli hissəsi bu bölgüdən kənar qalır. Sözdüzəldici ədatlar sırasında aşağıdakıları göstərə bilərik: *heç ədatı (heç kim, heç nə və s.), isə/ sa-sə ədatı (kimsə, nəşə, hardasa və s.), bir ədatı (bir dəfə, bir gün), ha ədatı (vurhavur, qovhaqov, qijhaqij və b. k) və s.*

I fəslin IV paragrafı **“Folklor mətnlərində köməkçi nitq**

hissələrininşivə variantları” adlanır.

Müşahidələrimiz göstərir ki, dəqiq seçimi ilə fikrin bədii ifadəsində müəyyən fonetik dəyişmələrə məruz qalmış köməkçi nitq hissələri də üslubi tələbləri öyrədir. Məs.: *Şeytana tabe olub, onçun molla gec qocalar; Bir gül bəsləyirdim yardan ötəri; Həmi acsan, həmi sağsan, Həmi də köksən, malades; Həm içib, həmi də doldurdu tasın, Atların suyuma saldı da getdi; Əyər sizdən sual edən olarsa, Qürbətdə bir xəstə gördüm deyərsiz* və s. Göründüyü kimi, mətnlərdə işlənən məqsəd bildirən ötəri (ötrü) qoşması, birləşdirmə bildirən həmi (həm), şərt bildirən əyər (əgər) bağlayıcıları şivə variantındadır. Dialektoloq A.Vəliyev doğru olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin keçid şivələrində həm bağlayıcısı *həmi*, əgər bağlayıcısı *əyər*, ötrü qoşması *ötəri* fonetik tərkiblərində işlənir və bütöv mətnin arasında komponentləri əlaqələndirməkdə, birləşdirməkdə mühüm rol oynayır.³

Köməkçi nitq hissələrinin fəal bir şəkildə işlənməsi mətnlərin ekspressiya mənbəyini zənginləşdirir. Folklor mətnləri köməkçi nitq hissələri vasitəsilə şivə transkripsiyasından konkret semantik çalar mənimsəyir, mətnin strukturunun kompozisiya birliyini yaradır. Yuxarıda verdiyimiz folklor mətnlərində aşıq və ya dastançı söz seçmə fəhmi ilə “çun” (üçün, çün), “ötəri” (ötrü) qoşmalarının, “həmi” (həm), “əyər” (əgər) bağlayıcılarının şivə transkripsiyasından istifadə edərək onları folklor mətnlərinin məzmununa istiqamətləndirmişdir. Bütün “... bu xüsusiyyətlər folklor dilinin spesifikası ilə birbaşa bağlıdır və təəssüf doğuran cəhət odur ki, əlimizdə olan folklor nəşrlərinin bəzilərində nəinki ləhcə tələffüzünün xüsusiyyətləri, hətta danışq sintaksisi, üslubi məqamlar, leksik vahidlər belə təhrif edilir, dəyərli folklor örnəkləri quru, cansız bir dillə təqdim olunur. Çox vaxt folklor örnəyinin dili ilə profesional ədəbiyyatın dilini ayırd etmək çətinləşir, dilimizin təbiəti, bədii, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri barədə yanlış təsəvvürlər oyanır”⁴.

Folklor mətnlərinin bəzilərində həmcins üzvləri və bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməyə

³ Vəliyev, A.H. Azərbaycan dialektologiyası [keçid şivələrinin morfologiyası və sintaksisi] / A.H.Vəliyev. – Bakı: ADU, – 1975. – s. 116.

⁴ Vəliyev, K.N. Sözüün sehri / K.N.Vəliyev. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – s. 303.

xidmət göstərən *gah*, *gah da* bağlayıcısının şivə transkripsiyasına da üstünlük verilmişdir. Məs.: *Gah şah, gəda, gahi dana, gah nadan, Gah hər məhləsində zindan aylaşmış ; Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər, Gah gəlib gedəni peşiman eylər, Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər, Dinləməz haramı, halalı dağlar* və s.

I fəslin V paragrafi “**Köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji təhlili**” adlanır.

Qeyd edilir ki, folklor mətnlərində işlənmiş hər bir ünsürün, sözün, vahidin xüsusi rolu və vəzifəsi olduğu kimi, köməkçi nitq hissələrinin də əhəmiyyəti az deyildir və köməkçi nitq hissələri əsas vəzifə ilə yanaşı, çox hallarda semantik-üslubi yük daşıyıcısına çevrilir və müxtəlif quruluşa malik bu nitq vahidləri müxtəlif dil ünsürlərindən, müstəqil sözlərdən törəmişdir ki, onları tarixi-etimoloji istiqamətdə araşdırmağın böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Daha çox mürəkkəb quruluşlu köməkçi nitq hissələrinin tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur və bu cəhət onların tarixi-etimoloji yöndə təhlili isimi asanlaşdırır. Başqa sözlə desək, mürəkkəb quruluşa malik köməkçi nitq hissələrinin komponentləri arasında müxtəlif leksik mənaya malik olan və olmayan sözlər mövcuddur ki, bunların etimoloji təhlilini vermək olduqca vacib və gərəklidir. Məsələn, folklor mətnlərində tez-tez işlənən *halbuki, neyçünki, hərgah, hərçənd ki* və s. bağlayıcılar iki və üçkomponentlidir. Etimoloji baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, *hal* + (isim) + *bu* (əvəzlik) + *ki* (bağlayıcı) sözləri birləşərək *halbuki* bağlayıcısını formalaşdırmış və həmin sözün semantikasında bir “ziddiyyət” anlamı mövcuddur. Və yaxud, folklor mətnlərinin nəsr parçalarında tez-tez müşahidə olunan *amma* bağlayıcısının substantivləşərək *əmma* şəklində işlənmə formasına da təsadüf edilir: *Padşah dedi: - Amma bu işin bir əmması da var*. Bu mikromətndə *əmma* sözü “əngəl, mane” mənasında işlənmişdir. Bunu nəzərə alaraq belə ehtimal etmək olar ki, *amma* sözü vaxtilə leksik mənaya malik olmuş, uzun bir inkişaf prosesindən sonra bağlayıcılıq statusu qazanmışdır. Bu yolla digər köməkçi nitq hissələrinin etimologiyasını araşdırmaq mümkündür.

Azərbaycan dilçiliyində bir qrup tədqiqatçılar iddia edirlər ki, köməkçi nitq hissələrində semantika axtarmaq, etimoloji təhlillər aparmaq düzgün deyil. Başqa bir qrup dilçilər isə köməkçi nitq

hissələrinə daxil edilən vahidləri leksik vahid hesab edir və onların da semantikasının olmasını qəbul edirlər. Deməli, semantika olan yerdə etimoloji təhlillər də aparmaq olar.

Dissertasiyanın II fəslı “**Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin kəmiyyət, intensivlik, kommunikatıvlik, praqmatik, emosionallıq və ekspressivlik xüsusiyyətləri**” adlanır və beş paraqraftan ibarətdir.

I paraqraf “**Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələri kəmiyyət anlayışının ifadəçisi kimi**” adlanır.

Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinə xas olan funksional-semantik göstəricilərdən biri də kəmiyyət kateqoriyasıdır. Kəmiyyətin mücərrəd formada istifadəsi isə uzun bir inkişaf prosesi keçmiş, əvvəlcə sayı göstərilən əşyanın bir neçə dəfə təkrar edilməsi, sonralar isə daha mücərrəd ifadə forması-şəkilçi və eyni zamanda köməkçi nitq hissələri vasitəsi ilə kəmiyyət anlayışı ifadə olunmuşdur. Azərbaycan folklorunda işlənən köməkçi nitq hissələrində kəmiyyət çaları da mövcuddur ki, bunlar da, əsasən, bağlayıcılarda, qoşmalarda, ədatlarda özünü göstərir.

Kəmiyyət sırf ədədi anlayış olmayıb, həm də əlamət və hərəkətin meyarı kimi çıxış edir. Ona görə də kəmiyyət ümumi bir kateqoriya olmaqla bütün əsas, hətta bəzi köməkçi nitq hissələrində də öz ifadəsini tapa bilər. Məsələn, sifətlərdə dərəcə kateqoriyası ilə reallaşan müqayisə əlamətin kəmiyyətə azlığına və çoxluğuna əsaslanır. Saylardan *az-çox, xeyli, bir qədər, tək, cüt, onlarca, yüzlərcə* və s. müəyyən və qeyri-müəyyən kəmiyyəti ifadə edir. *Ədəd, cüt, dəst, baş, nəfər, dənə* numerativ sözləri də kəmiyyətlə bağlıdır. Şəxs əvəzlilərindən *mən, sən, o* tək kəmiyyəti, *biz, siz, onlar* cəm kəmiyyəti bildirir. *Hərə, biri, hamı, çoxu* və s. əvəzlilərdə də kəmiyyət əks olunub. Feil növlərindən qarşılıq, birgəlik qrammatik növləri həm də cüt və cəm kəmiyyəti göstərir. Şəxs-xəbərlik kateqoriyası da kəmiyyətlə sıx bağlıdır. Kəmiyyət və tərzı-hərəkət zərflərində hərəkətin kəmiyyəti öz ifadəsini tapır. Birləşdirmə, iştirak bağlayıcılarında (*və, ilə, hətta, həmçinin*), birgəlik, zaman, məsafə və s. mənalı qoşmalarda (*ilə, qədər, kimi və s.*), məhdudlaşdırıcı, qüvvətləndirici ədatlarda (*yalnız, təkə, ən, lap və s.*)

da kəmiyyət çaları mövcuddur”.⁵

II fəsilin II paraqrafda “**Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin intensivlik dərəcələri**”ndən bəhs olunur.

Qrammatika kitablarında tez-tez və yeri gəldikcə “intensivlik” terminindən də istifadə olunur və bu termindən istifadə edən tədqiqatçılar hər hansı bir mətnə işlənən təkrarların qrammatik və üslubi momentlərinə daha çox diqqət yetirir və onların intensivlik dərəcələrini önə çəkirlər. İntensivlik çalarlarından istifadə V.İ.Aslanovun qeyd etdiyi kimi, “...daxili obyekt hərəkətinin sürəkliliyini, çoxdəfəliliyini, hərəkətin mənasının qüvvətləndirilməsini göstərmək üçündür”.⁶

Deməli, müəyyən bir folklor mətnində köməkçi nitq hissələrinin sürəkliliyi, çoxdəfəliliyi, qüvvətləndiriciliyi, dəqiqləşdiriciliyi intensivlik dərəcələrini şərtləndirən amillərdəndir və bu amillər mətnə cümlələrin qrammatik və semantik təbiətini də dəyişməyə xidmət göstərir. Sintaktik bütövlərdə semantik intensivliyi dərəcə səviyyəsinə görə də müəyyənləşdirmək olar. Tək işlənən bağlayıcılardan fərqli olaraq təkrarlanan bağlayıcılar mətnlərdə semantik intensivliyin konkret olaraq kiçik dərəcəsini yaradır. Məs: *Gözlərini dik gözümə, Nə mən dinim, nə sən dilbər; Nə dil bilsin, nə dodaq*. Bəzi qoşmalarda da vəziyyət belədir. Mətnlərdə intensivliyin böyük dərəcəsini ədatlar, xüsusilə də qüvvətləndirici mənə qrupundan olan (ən, lap, da, də və s.) ədatlar yaradır. Dilimizdə həmin ədatların prepozitiv mövqedə sifətlərə qoşularaq çoxaltma dərəcəsi əmələ gətirmək xüsusiyyəti də məlum məsələdir.

Folklor mətnlərinin struktur baxımdan formal təşkilində, bütövlükdə onların ideya-estetik cəhətlərinin intensivləşdirilməsində köməkçi nitq hissələrindən fəal bir şəkildə istifadə olunur. Mətnlərdə köməkçi nitq hissələrindən istifadə sürəkliliyi onlarda bədii dil məziyyətlərinin potensialını qabarıqlaşdırır, münasib söz seçimi üslubi əməliyyat səviyyəsi kəsb edib dilimizin mütəhərrik keyfiyyətlərini üzə çıxarır, mətn olduqca obrazlı bir şəkil alır. Məs: *Qaravəl Qara Məmməd*

⁵Bəşirov, K.K. Türk dilinin müqayisəsi; Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar / K.K.Bəşirov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – s. 408.

⁶ Aslanov, V.İ. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında qeydlər // – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1961, – s. 156.

belinə çörək bağlayıb çəkdi çustun dabanın, qırdı yerin damarın, dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi baş yastığı, göz yuxuya verməyib, az getdi, çox get, iynə yarım yol getdi, yetişdi dərya qırağına, gördü bir adama oxşamaz, adam kimi başın salıb dərயaya qurtum-qurtum su içir, hər qurtumunda dəryanın suyu qarış yarım aşağı düşür.

Göründüyü kimi, mətndə *kimi* bənzətmə qoşmasının sürəkliliyi artdıqca mətnin intensivlik dərəcəsi də yüksəlir, mətn olduqca poetik forma, struktur-semantik baxımından cazibəli görünür və həmin sintaktik bütövdə bənzətmənin böyük intensivliyi olduqca səciyyəvidir.

III paraqraf **“Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin kommunikativ aspektləri”** adlanır.

Kommunikasiya şifahi nitqin və dilin əsas vəzifələrindən biridir. Nitqin əsas vəzifəsi kommunikasiya, dilin əsas vəzifəsi dərk etmə vəzifəsi olmaqdır. Lakin bu o demək deyil ki, nitqdə dərk etmə cəhətləri yoxdur. Burada birinci plana kommunikativ, ikinci plana dərk etmə vasitəsi olmaq vəzifəsi keçir.

Əksər tədqiqatçılar nitqin vəzifəsini kommunikativ təfəkkürlə, dilin vəzifəsini idraki təfəkkürlə əlaqələndirirlər və qeyd edirlər ki, “nitq prosesində və dil sistemində bu vəzifələr ekspressiv vəzifə ilə qovuşur”⁷ V.Araikin də kommunikativ vəzifəni nitqə aid edir. Praqa dilçilik dərnəyinin əsasnaməsində həm dilin, həm də nitqin vəzifələrindən geniş danışılır və burada da qeyd edilir ki, nitqin də kommunikativ vəzifəsi vardır”⁸. Deməli, ayrılıqda avtosemantik mənası olmayan, müstəqil cümlə üzvü funksiyasında çıxış edə bilməyən, cümlədə əsas sözlər arasında müəyyən sintaktik-semantik əlaqə yaratmağa xidmət edən, onlar arasındakı müvafiq sintaktik əlaqəni əks etdirən qoşmalar, ədatlar, bağlayıcılar folklor mətnlərində kommunikativliyi yerinə yetirən və aydınlaşdıran ən mühüm vasitələrdəndir. Məsələn, folklor mətnlərində feili birləşmələrin asılı tərəfə görə bütün qruplarından müəyyən qədər istifadə edilmişdir. Dilimizdə asılı tərəfi qoşmalı sözlərdən və birləşmələrdən ibarət olanlar da feili birləşmələr qrupundan biri hesab

⁷Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языка / В.Д.Аракин. Л., Просвещения, - 1979. - с.127.

⁸ Звезгинцев, В.А. Экспрессивно- эмоциональные элементы значение слова // «Вестник МГУ», №1, - 1955.- с.141-149.

edilir və belə birləşmələr təhlilə cəlb etdiyimiz folklor örnəklərinin dilində saysız-hesabsızdır. Məs: *üzük qaşı kimi araya almaq, at kimi qaçmaq, quşkimi yetirmək, dincini almaq üçün oturmaq, gül qönçəsi kimi açılan, pələng kimi dırmanmaq və s.*; *Qırx qarabaş bu gözəli üzük qaşı kimi araya alıb, pərvanə tək başına dolanırlar; O, döyüşdən çıxıb at kimi qaçmaq istədi; Qarabağdan çıxanda qanrılıb elinə sarı baxmaq istədi və s.*

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, qoşma ilə onun qoşulduğu söz birləşmələrinin asılı tərəfini feili sifət, feili bağlama və məsdər təşkil edir. Bu cümlələrin birincisində iki müqayisədən istifadə edilmişdir: *üzük qaşı kimi araya almaq; pərvanə tək başına dolanmaq*. Asılı tərəfdəki qoşmaları bir-biri ilə əvəz etsək, birləşmənin tərkibindəki semantikaya heç bir xələl gələ bilməz və subyektiv qavramaya əsaslanaraq yuxarıdakı birləşmələri də sintaktik bütöv şəklinə salsaq, *kimi* qoşmasının kommunikativ cəhətlərini asanlıqla müəyyənləşdirə bilərik.

IV paraqraf **“Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin praqmatik imkanları”** adlanır. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin praqmatik potensialı çoxcəhətlidir və bu da dilimizin morfoloji qanunauyğunluqları və semantik imkanları ilə bağlı olaraq formalaşmışdır. Nəzərdən qaçırmmamalıyıq ki, semantik funksiyaları özündə daşıyan və praqmatikliyi folklor mətnlərində reallaşdıran köməkçi nitq hissələri də, hər şeydən əvvəl, semasioloji vahidlərdir. Qeyd etməliyik ki, folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik aspektləri nəzərdən keçirildikdə ilk növbədə onların paradiqmatik formaları da yada düşür. Çünki paradiqmatik münasibətlərdə hər bir nitq hissəsinin spesifik xüsusiyyətləri, atributları vardır. Məhz belə xüsusiyyətləri, atributları nitq hissələrinin praqmatikliyi bir-birindən fərqləndirir. Praqmatik potensial dedikdə hər hansı bir mətdə söz formalarının bir-birinə qarşı duran müəyyən çoxluğu, yəni söz formalarının bir bütöv daxilində qarşılıqlı münasibətdə olmaları, bu formaların bütövdə yeni məna kəsb etmələri nəzərdə tutulur. Paradiqmatik yerləşmə isə müəyyən leksik vahidin şaquli vəziyyətdə sözdəyişmə formalarının əvəzlənən məcmusu deməkdir. “Müxtəlif linqvistik, fəlsəfi və sosial elmi ənənələrdən yaranan təbii dil ifadələri onları spesifik tətbiq məqamları arasındakı

əlaqələri öyrənən elm sahəsi praqmatika adlanır. Praqmatika anlayışı semiotikadan götürülüb. Semiotika praqmatik işarə ilə ondan istifadə edən (insan) arasındakı münasibəti açıqlayan modeldir. Məsələn: *gərək* sözünün semantikasında həm feillik, həm də ədatlıq xüsusiyyəti vardır və həmin ədatın *gərək* feilindən törəndiyini də ehtimal etmək olar. İstər ayrılıqda, istərsə də kontekstual şəraitdə işləndikdə *gərək* ədatı vaciblik, zərurilik mənasını bildirir və feilin əmr şəklinin sintetik forması kimi çıxış edir. Məsələn: *Şahzadə Nurəddünya özünə söz vermişdi ki, gərək bütün dünyanı gəzəm, elə bir gözəl tapıb alam ki, yaratmışlar içərisində ondan gözəli olmasın; Yolda öz-özünə dedi ki, gərək gedəm Şəmsi xanımla da görüşəm və s.*

V paraqraf **“Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin emosionallıq və ekspressivlik keyfiyyətləri”** adlanır. Dilin əsas semantik vəzifələrindən biri də emosionallıq və ekspressivlikdir və folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin ifadəlilik gücü, kəsəri, aktivliyi emosionallıq və ekspressivlikdən çox asılıdır.

Çoxlu sayda dilçilik əsərlərində hər hansı bir mətnin semantik imkanlarından danışılarkən emosionallıq ilə ekspressivlik anlayışı bir-birinə qarışdırılır, onlar fərqləndirilmədən, adətən, yanaşı işlədilir ki, bu kateqoriyaların bir-birindən fərqləndirilməsinin əsas səbəbi, M.Adilova görə, linqvistik inversiya ilə əlaqədardır, şablon ifadə tərzinin təzahürüdür, adət şəkli almış yazı tərzinin təsiridir.¹⁰ Folklor mətnlərinin linqvistik təhlilinə həsr olunmuş külli miqdarda yazılarda da emosionallıq və ekspressivlik anlayışları fərqləndirilmədən və bu kateqoriyalar arasında kriteriyalar qoyulmadan yanaşı işlədilir.

İstər emosionallıq, istərsə ekspressivlik hər ikisi ayrı-ayrılıqda folklor dili üçün daha səciyyəvidir. Folklor yaradıcıları daima dilin emosionallıq keyfiyyətindən maksimum faydalanmağa meyil göstərmişlər. Məsələn, aşağıdakı folklor mətnində də emosionallığın ifadəsinə xidmət edən dil vahidləri içərisində köməkçi nitq hissələri xüsusilə seçilir: “ - *Qarğa yol yeriyəndə hoppana-hoppana gedər. Deyərlər bir zaman qarğa istədi ki, kəklik kimin yerisin, çox çalışdı, amma gördü ki, işi deyil, qayıtdı ki, öz yerişini yerisin, gördü ki,*

¹⁰Adilov, M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar / M.İ.Adilov. – Bakı: – 1974. – s. 230.

yadından çıxıbdı. O vaxtdan demə atılı-atılı qaldı. Ondan da bu məsəl qalmışdı ki, “Qarğa gəldi kəklik yerisi yerisin, öz yerisini də yadından çıxartdı”.

Bu mikromətnə *ki* bağlayıcısının bir neçə cümlənin tərkibində təkrar şəkildə işlədilməsi o demək deyil ki, həmin köməkçi söz mətnə ekspressivlik yaradır, əslində *ki* bağlayıcısı budaq cümləni baş cümləyə bağlamaqla bərabər emosionallığın ifadəsinə də xidmət göstərir və mətndəki *kimin (kimi)* qoşması, *amma* bağlayıcısı, *da/də* ədatı da burada məntiqi anlayışların emosional ifadəsi üçün ən əlverişli nitq vahidləri kimi çıxış etmişlər. Ə.Əbdullayev dildə emosionallıq və ekspressivlik keyfiyyətlərinin yaranmasında ədatların rolunu xüsusilə qeyd edərək yazmışdır: “...Bir qrup ədatlarda məna çalarları ilə bərabər emosionallıq və ekspressivlik keyfiyyəti də var. Bu cəhəti biz əmr və arzu ədatlarında, dəqiqləşdirici və məhdudlaşdırıcı ədatlarda, sual ədatlarında, təsdiq və inkar ədatlarında daha yaxşı müşahidə edirik”.¹¹

Dilimizdə bəzi qoşma və ədatlarda emosionallıq onların təbiətindən doğur və bunlar insanın hiss və duyğularına güclü şəkildə təsir edir. Buna misal olaraq *kimi, tək, təkən, sarı* qoşmalarını və *axı, ki, lap, hətta, elə, artıq, daha, da, də, kaş, kaş ki, tək* ədatlarını göstərə bilərik. B.Xəlilov doğru olaraq göstərir ki, “qüvvətləndirici ədatlar ya cümlə daxilindəki sözlərin, ya söz birləşmələrinin, ya da bütünlüklə cümlənin mənasını qüvvətləndirir. Bu, o deməkdir ki, həmin ədatlar bir sözə, söz birləşməsinə, yaxud bütün cümləyə aid olduqda həmin sözün, söz birləşməsinin, ya da cümlənin təsir qüvvəsini aid olmadığı sözə və cümləyə nisbətən artırır və onun daha tez nəzərə çarpmasına kömək edir, aid olduğu cümlədə yürüdülmən fikrin emosional təsirini artırır”.¹²

Dissertasiyanın III fəslə **“Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik aspektləri və qrammatik formalaşmada, struktur-semantik cümlə tiplərinin yaranmasında onların rolu”** adlanır. Bu fəsil beş paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqraf **“Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin semantik çalarlıqları”** adlanır. Şifahi nitqdə, folklor

¹¹Əbdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Z.Əbdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – s. 418.

¹²Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. [2 hissədə] / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s. 354.

üslubunda daha çox özünə yer alan ədatların folklor mətnlərinə gətirdikləri məna çalarlıqları məsələsi Azərbaycan dilçiliyində indiyə kimi, demək olar ki, hərtərəfli tədqiq edilməmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, folklor örnəklərində nitqə gətirdikləri məna çalarlıqlarına görə ədatların bütün semantik qruplarından az və ya çox dərəcədə istifadə olunmuşdur. Onu da qeyd etməliyik ki, ədatların da "... ayrı-ayrı məna çalarlıqlarının aktuallaşması üçün semantik kontekstual şəraitin xüsusi əhəmiyyəti vardır".¹³ Təhlilə cəlb etdiyimiz folklor mətnlərində təsdiq və inkar məzmunu yaradan ədatlar işlənmə tezliyi baxımından daha çox müşahidə edilir. Məs: *Bəli, sandıq gəlib yetişdi; Bəli, oradan-buradan bir qədər çalıb oxuyandan sonra elə ki, gecə aralığa gəldi, məclis dağıldı; - Yox, Əsli, o daha verdiyi bu sözdən qaçmaz; - Yox, lələ, çobanlarda qanan çoxdu, qoy soruşum; Hə, söz vermişəm, getməliyəm; - Xeyr, lazım deyil, heç nə demə!; Bəli, Gün xanımı çağırdılar; -Yox, burda bir iş olmasa, bu dev o sözü deməzdi və s.*

Bu nümunələrdə işlədilən *bəli, hə, yox, xeyr* ədatları vasitəsilə ifadə edilən fikirlərdə razılıq və etiraz məna çalarlıqları yaradılmışdır.

II paraqraf "**Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi**" adlanır. Köməkçi nitq hissələrindən bəziləri mətnin struktur-semantikasında əsas rol oynamaqla yanaşı, omonimləşir və mətnin semantik tamamlanmasında vacib element kimi çıxış edir. "Odur ki, omonim sözlərin mətnlərdə bu roluna kifayət qədər əhəmiyyət verilir, onun forma yaradıcılığı prosesindəki iştirakı şüurlu şəkildə təmin edilir. Bundan əlavə, o, şeir dilinin lüğət tərkibini ifadə və məzmun planındakı zənginləşdirmə işində iştiraka da yol tapır. Bədiilik meyarın ciddi nəzərə alınması ilə söz sənətkarları bir-biri ilə semantik əlaqəsi olmayan və ya məna əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumların ifadəçilərinə - omonimlərə birinci dərəcəli əhəmiyyət vermişlər".¹⁴

Köməkçi nitq hissələrinin əsl semantik təbiəti cümlə daxilində, mətndə aydınlaşır və bu baxımdan folklor mətnlərində işlənən bəzi köməkçi nitq hissələrinin omonimliyinə tədqiqi zəruriliyi meydana çıxır. Semantik kateqoriya kimi omonimlər də dili ifadəli edən

¹³Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / M.H.Hüseynzadə. – Bakı: Maarif, – 1973. – h.3. – s. 357.

¹⁴Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.İ.Mirzəzadə. –Bakı: ADU-nun nəşri, – 1990. – s. 376.

amillərdən biridir¹⁵. Onu da unutmamalıyıq ki, yazılı ədəbi dildə olduğu kimi, folklor örnəklərinin dilində də bütün köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi deyil, onlardan bəziləri bu semantik prosesdə iştirak edir. Məsələn, “sarı” istiqamət bildirən qoşması Aşıq Ələsgərin “Narın üz” təcnisində 3 mənada işlənərək poetik mətndə üslubi effekt yaratmış, oxucuya, dinləyiciyə güclü emosional təsir göstərmək məqsədi daşımış, söz sənətkarı tərəfindən eyni cür səslənən, lakin müxtəlif mənalar ifadə edən bu nitq vahidlərinin biri digəri ilə qarşılaşdırılmışdır: *Tərlansan, ovlalma sarı, dur gedək, Bu sınıq könlümü sarı, dur gedək! Ələsgəram, bizə sarı dur gedək, Bir dərdimi eyləyibsən, Narın, üz!*

Göründüyü kimi, birinci misrada “sarı” sözü isim kimi (quş adı), ikinci misrada feil (sarımaq – “qəlbi ovundurmaq”), üçüncü misrada qoşma (“tərəf” misrasında) kimi işlədilərək ustalıqla bir-birilə uyğunlaşdırılmış, söz sənətkarına poetik fikrin obrazlı və orijinal şəkildə ifadə etməyə imkan yaratmışdır.

III paragrafda **“Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyi”**nin təhlili verilmişdir. Köməkçi nitq hissələrinin dilin ümumi qrammatik-semantik sistemində tutduğu mövqedən və onların üslubi imkanlarından bəhs edərəkən Y.V.Raduçeva yazır: “Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələri də sintaktik konstruksiyaların semantika təsvirinin əsas vasitələrindəndir və onların sinonimliyi həm də bütöv cümlələrin mənasının təsvirinə xidmət göstərir”.¹⁶

Köməkçi nitq hissələrində sinonimlikdən danışarkən qoşmaları xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Folklor yaradıcıları qoşmaların sinonimik layından məharətlə istifadə edərək örnəklərin semantik keyfiyyətlərini maksimum həddə yüksəltmişlər.

a) *kimi, tək, can-cən, qədər*. Folklor mətnlərində bənzətmə məqamında bu qoşmalar bir-birinin mütləq sinonimi kimi çıxış edir. Məs.: *Qara qaşlı, qarğı saçlı, burnu hind fındığı, dodaqları süzülmüş bal, yanaqları qıpqırmızı lalə kimi idi; Günəş kimi aləmə işıq verir, Bənzər al səhərə bizim mayaklar; Biri süzgün baxış, başında örpək,*

¹⁵ Виноградов, В.В. Проблема авторства и теория стилей / В.В.Виноградов. – Москва: Художественная литература, – 1961. – с. 616.

¹⁶Радучева, Е.В. О семантике синтаксиса [материалы к трансформационной грамматике русского языка] / Е.В.Радучева. – Москва: Наука, – 1974. – с. 292.

Samurdan sonatək çıxdı, yeridi; O gözəl Şah dağının sinəsindən, Quduz sellər tək axırsan Samur; Onlar mənim qədər olmadılar və s.

Folklor mətnlərində bəzən üslubi baxımdan *kimi* və *qədər* qoşmaları həcm hüdudunu dəqiqləşdirmə məqamında bir-birinin mütləq sinonimi kimi də çıxış edə bilər. Məs.: *Bir böyük sürü idi, 40 minə kimi; Bu elə arxdı ki, içərisində Araz qədər su gedir* və s.

b) *sarı, tərəf, doğru*. Bu qoşmalar məna baxımından qoşulduğu sözlə birlikdə istiqamət, yön, məkan münasibəti bildirir və bu məqamlarda işlənərkən bir-birinin sinonimi kimi çıxış edir. Məs.: *Qarabağdan çıxhaçıxda qanrılıb elinə sarı baxdı, gördü dağlar baş-başa verib, bağlarda bülbüllər cəh-cəh vurub oxuyur; Qara vəzir bir qədər duruxub çadıra tərəf getdi; Çoban Pəri xanımı görüb, ona tərəf getmək istədi; Nə ola bir şadlıq xəbəri gələ, Barxanam yüklənə ellərə doğru; Keşiş Gürcüstana - Tiflisə doğru getdi* və s.

c) *kimi, tək, can-cən*. Bu qoşmalar adlıq, yiyəlik, yönlük halda olan sözlərə, birləşmələrə qoşulur, o cümlədən isimlərə adlıq və yönlük hallarında, əvəzliliklərlə isə hər üç halda qoşularaq işlənir. Məs.: *Tahir Mirzə sözünü qurtaran kimi sandığa saldılar; Ovçu görən kimi qanad açarsız, Qışda qaramandı sizin eliniz; Duman, çiskin heç başacan getməsin! Ağır ellər ətəyini tutmasın!; Onlar dağa qədər getmişdilər ki, duman-çən başladı; Sallananda yüz qız qədər nazım var, həya, imam, adab, ərkan məndədir* və s.

IV paragraf **“Folklor mətnlərinin qrammatik semantikasında köməkçi nitq hissələrinin rolu”** adlanır.

Köməkçi nitq hissələri qrammatik sistemin üzvü olmaqla mətn daxilində müəyyən qrammatik əlaqələr yaradır ki, belə əlaqələr Azərbaycan folklor mətnlərində aktiv müşahidə edilir. Folklor mətnlərinin təbiətindən doğan ən mühüm keyfiyyətlərdən biri qrammatik formalaşmadır və dilimizdə bu formalaşmanı təmin edən imkanlar olduqca genişdir. M.İsmayılova da doğru olaraq yazır ki, “az sözlə çox şey demək, yeri gəldikcə məsəl çəkmək, müqayisələr vermək, hikmətli sözlərə, şirin ibarələrə müraciət edib, fikri və düşüncəni obrazlı və yığcam şəkildə ifadə etmək keyfiyyəti Azərbaycan dilinə xas olan daxili məziyyətdir. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini - bayatıları, atalar sözlərini, frazeoloji ifadələri, zərb - məsəlləri, tapmacaları, lətifələri, yanılmacları, dodaqdəyməzləri, qoşmaları və s. xatırlamaq

kifayətdir və bu mətnlərin hər birində bir sıra vasitələrdən istifadə olunur”¹⁷

Sintaktik bütövlərin komponentləri arasında köməkçi nitq hissələri vasitəsilə qrammatik - semantik əlaqə yaratmaq asan bir iş deyildir və bu, heç şübhəsiz, sözdən yerli-yerində istifadədən asılıdır. Məs.:

*Bu gələn kimsənəmdi,
Kimim yox, kimsənəmdi.
Nə kimin kimsəsiyəm,
Nə kimsə kimsənəmdi.*

Sarı Aşığın bu müəllifli bayatısında kimsəsizlik, yalqızlıq, tənhalıq, təklük kimi hissələri ifadə etmək üçün beş söz işlənmişdir: *bu, gəl (mək), kim (sə), yox, nə*. Bu sözlər bayatıda elə idarə olunub, onlar arasında qrammatik, məntiqi və ritmik əlaqələr elə yaradılıb ki, tam bitkin bir “əsər” və ya folklor mətni alınıb. Bu folklor örnəyini kamil və bitkin edən vasitələr içərisində *nə* bağlayıcısı xüsusilə seçilir və folklor mətninin qrammatik-semantikasına inkarlıq çaları bəxş edir. *Nə* inkarlıq bildirən bağlayıcısının bayatıda 2 dəfə işlənməsi daha çox həm ritmlə, musiqi ilə və həm də qrammatik-semantika ilə daha çox bağlıdır və elə buna görə də misralar arasındakı mənə əlaqələri möhkəmdir, sabitdir, dəyişməzdir və B.Oqnev də doğru olaraq qeyd edir ki, “... Hansı söz (forma) niyyətini sərrast verirsə, mətn mühitinə uyğunlaşarsa, o da semantik üstünlük qazanır”.¹⁸

Dissertasiyanın III fəslinin sonuncu paragrafi “**Folklor mətnlərində struktur-semantik cümlə tiplərinin formalaşmasında köməkçi nitq hissələrinin rolu**” adlanır.

Folklor mətnlərində mürəkkəb cümlə tərkibindəki ayrı-ayrı hissələrin əlaqə tipləri bağlayıcı sözlərin əsasında da özünü göstərir. M.Şirəliyev də qeyd edir ki, “Azərbaycan dilində bağlayıcı və bağlayıcı sözlər baş və budaq cümlələrin əlaqələnməsində əsas vasitələrdəndir”.¹⁹

¹⁷İsmayılova, M.A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. [1 cildə] / M.A.İsmayılova. – Bakı: – 2016. – c.1. – s. 308.

¹⁸Огнев, В. Горизонты поэзии. [В 2 томах] / В.Огнев. – Москва: Художественная литература, – 1982. – т. 2. – с. 535.

¹⁹Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Ş.Şirəliyev. – Bakı: – 1962. – s. 421.

Sadə cümlənin müxtəlif struktur-semantik tiplərinin formalaşmasında ədatlar mühüm rola malikdir. *Bəli, xeyr, yox, hə* ədatlarından folklor mətnlərinin həm monoloji, həm də dioloji nitq aktlarında aktiv şəkildə istifadə olunmuşdur. Folklor mətnlərində təsdiq və inkar çalarlıqlarına malik olan bu ədatlar izahedici sözlər qəbul etmədən, müxtəlif növlü cümlələri əvəz edir.

Sadə ədatlar folklor mətnlərindəki ifadə və cümlələrin mənasını artırır, onlarda əlavə məna çalarlığı yaradır və müşahidələrimiz göstərir ki, bu quruluşa malik ədatlar (*axı, lap, daha, ancaq, yalnız, məhz və s.*) təhlilə cəlb etdiyimiz materialların dilində olduqca işlək bir səviyyədədir. Məs.: *Axı, keçəl suya getməz-deyiblər; Səhərişi günü keçəl lap tezdən durub dayısıynan gedir çölə; Keçəl deyir: - Axı, bu qarğa balasıdı; - Mən artıq qocalmışam, daha taqətim qalmayıb-dedi faytonçu və s.*

Düzəltmə ədatlar sadə ədatların bir qisminə şəkilçiləşmiş *-ca, -cə* ədatlarını artırmaqla düzəlir, folklor mətnlərində bu ədatlarla işlənən sözün üzərinə vurğu düşür ki, bu da onları zərflərdən fərqləndirir. Düzəltmə quruluşlu ədatlar folklor mətnlərindəki sözlərlə bərabər ifadənin və ya cümlənin ümumi mənasının dəqiqləşməsində də mühüm rol oynayır. Məs.: *Beləcə, bu sənə ibrət olsun-dedi qubernator; - Bircə sənin yerin kəmiydi və s.*

İki və daha artıq sadə və düzəltmə ədatlardan əmələ gələn mürəkkəb quruluşlu *belə də, eləcə də, bir də, bir də ki, və s.* ədatları folklor mətnlərində intensiv şəkildə müşahidə olunur və bu ədatların formalaşmasında *da/də* köməkçi sözü, yəni qüvvətləndirici ədatı mühüm rol oynayır. Məs: *Biri var idi, biri yox idi, bir qoca kəndli var idi, bir də onun qarısı; Bir də ki, bu qızdarın hamısı Mərcanın kəsilib atılan bir dırnağına dəyməz və s.*

Folklor mətnlərində tabeli mürəkkəb cümlənin elə tiplərinə rast gəlirik ki, onların qurulmasında ədatlar mühüm rol oynayır və belələrinə *isə (-sa, -sə), -sa da (-sə də), -sa belə (-sə belə), -mı (-mi, -mu, -mü)* ədatlarını göstərə bilərik.

Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin struktur-semantikadakı rolundan danışarkən cümlənin ifadə məqsədinə və intonasiyaya görə növlərindən də bəhs etmək lazım gəlir.

Dissertasiyada aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Qoşma, bağlayıcı, ədat kimi köməkçi nitq hissələri folklor örnəklərinin dilində fəal çıxış edir, bağlayıcılar mətnyaradıcı faktor kimi özünü göstərir, ədat və qoşmalar mətnin funksional-semantik aspektlərinin formalaşmasında daha fəal rol oynayır.

2. Fəal morfoloji vasitələrdən olan bağlayıcılar, qoşmalar, ədatlar folklor mətnlərində daha çox semantik çalarlıqlar kəsb edir, sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirməkdə, mətnin qrammatik formalaşmasında geniş imkanları ilə çıxış edirlər.

3. Folklor mətnlərində struktur-semantik əlaqənin yaranmasında köməkçi nitq hissələrinin rolu əvəzsizdir, onların bəziləri aktiv, bəziləri isə zəif çıxış edərək, hər iki halda müxtəlif struktur-semantik cümlə tiplərinin formalaşmasına xidmət göstərir.

4. Folklor mətnlərində müqayisələrdən, bənzətmələrdən istifadədə zəngin danışıq dilinə əsaslanılmış, tarixən mövcud olan bir sıra deyim üsullarına söykənilmiş, həmin müqayisələrə təzə nəfəs verilmiş, yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirilmişdir ki, kontekstual şəraitdə əksini tapan köməkçi nitq hissələri semantik çalarların maksimum həddə çatdırılmasına şərait yaratmışdır.

5. Kəmiyyət funksional-semantik kateqoriya kimi folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrində də özünü göstərir və bu kimi vahidlər çoxluq anlayışı və onu ifadə edən vasitələrin arasında mühüm yerlərdən birini tutur.

6. Mətn şəraitində nitq aktlarının bədii şəkildə verilməsində, poetik nitqin sferasının tənzimlənməsində, nizama salınmasında köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi də həlledici rola malikdir və bütün bunlar lirik janrın poetik tələblərinə, xüsusilə cinas yaratma məqamlarında fəallaşma qanunauyğunluqlarına dolğun cavab verir.

7. Digər nitq vahidləri kimi köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyi də folklor mətnlərində zəngin, incə, qüvvətli, ekspressiv və emosional mənə çalarları yaratmış, poetik mühiti dəqiqləşdirmiş, müəyyən bədii-estetik diapazon keyfiyyəti qazanmışdır.

8. Sintaktik bütövlərin semantik strukturunda, mənə mexanizmində və onları təşkil edən cümlələr arasında birləşdirmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, qoşulma

əlaqələrinin qrammatik formalaşdırılmasında köməkçi nitq hissələrinin rolu əvəzsizdir və bu qrammatik əlaqələr olmadan folklor mətninin dolğun təqdimini vermək mümkün deyildir.

9. İntensivlik folklor mətnlərinin təbiətindən irəli gəlir və köməkçi nitq hissələrinin müxtəlif mövqelərdə təkrarlanaraq işlədilməsi intensivliyin semantik dərəcələrini bədii məziyyətlərini artıran cəhətlərdəndir. Mətn və motivlər çeşidli kombinasiyalara girmə məqamında intensivlik dərəcələri daha çox müşahidə olunur ki, bu da bədii təsvirin sıqlətli verilməsinə zəmin yaradır.

10. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin praqmatik potensialı çoxcəhətlidir və onlar müxtəlif nitq vahidlərinin əvəzetmə formaları olub, sözləmlərin funksiyalarını və bununla ifadə olunan propozisiyaları, onların spesifik cəhətlərini aydınlaşdırmağa yardım göstərir.

11. Mətnlərdə kommunikativlik köməkçi nitq hissələrinin məna aspektlərindən biridir, qrammatik üzvlənmə zəminində meydana çıxır, həm mikro, həm də makromətnlərdə semantik əlaqə yaratma vəzifəsini yerinə yetirir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları elmi məcmuələrdə çap olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Dastan mətnlərində “Kimi” qoşmasının üslubi imkanları və poetik funksionallığı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №20, – s. 411-418.
2. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin struktur-semantik funksionallığı // “Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi konfransı” materialları, – Bakı, – 2017, – s. 152-154.
3. Folklor mətnlərində ədatların semantik çalarları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 6, – s. 122-130.
4. Folklor mətnlərində ədəbi dilin şivə transkripsiyası (köməkçi nitq hissələri üzrə) // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. №6, – s. 104-109.
5. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin struktur və semantik xüsusiyyətləri // “Elmi tədqiqatlar və son tendensiyalar”

- mövzusunda V Beynəlxalq Avrasiya konqresi, – Bakı, – 16-19 dekabr 2019-cu il, – s. 3-9.
6. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin strukturu // – Bakı: Avrasiya jurnalı, – 2020. №4, – s. 69-75.
 7. Folklor mətnlərinin qrammatik semantikasında bağlayıcıların rolu // – Bakı: Linqvistik problemləri, – 2020. № 2, – s.174-181.
 8. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji təhlili // – Bakı: Linqvistik problemləri, – 2020. № 3, – s. 143-152.
 9. Köməkçi nitq hissələrinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə dair qısa qeydlər // – Bakı: Humanitar elmləri öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2020. № 2, – s. 39-44.
 10. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələri kommunikativ vahid kimi // – Bakı: Linqvistik problemləri, – 2021. № 1, – s. 206-213.
 11. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin pragmatik imkanları // – Bakı: Linqvistik problemləri, – 2021. № 3, – s. 206-217.
 12. Аллитерационные особенности вспомогательных частей речи в фольклорных текстах // Beynəlxalq konfrans materialları, Сборник статей третьей международной научной конференции «Образование и наука в меняющемся мире: проблемы и перспективы развития», – Украина, – 2021. – с. 251-254.
 13. Роль вспомогательных частей речи в формировании фольклорных текстов // – Украина: Вестник национального технического университета Украины «Киевский политехнический институт», Вестник НТ.УУ «КПИ», – 2021. – с. 167-176.
 14. Количественная как функционально-смысловая категория в азербайджанских фольклорных текстах // – Москва, Россия: Научный журнал «Globus», – 2021. – с. 237-244.

Dissertasiyanın müdafiəsi 05 aprel 2022-ci il tarixində saat 14³⁰ da Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərçiyi,
AZ7012, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 03 mart 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 02.03.2022
Kağızın formatı: 60×84^{1/16}
Həcm: 45508 işarə
Tiraj: 100